

ZSILLE KATALIN LENKE

Jog- és Társadalomelméleti Tanszék

Témavezetők: dr. Tóth Fruzsina PhD, egyetemi adjunktus

dr. Kiss Valéria PhD, egyetemi adjunktus

DOI: <https://doi.org/10.56966/2024.18.Zsille>

A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐK ÉS A JOG KAPCSOLATÁNAK VIZSGÁLATA

I. Bevezetés, problémafelvetés

Az alábbi tanulmányban olyan kritikai szemlélet elméleti és módszertani kereteit próbálom meg lefektetni, amely alkalmas lehet arra, hogy dekonstruálja azt a jogi diskurzust, amely a fogyatékossgal élő személyek és a jog kapcsolatát tárgyalja. Ez a diskurzus súlyosan kirekesztő, mivel a fogyatékossgal élők teljesen ki vannak zárva belőle, és ennek következtében tapasztalataikat sem a jogalkotók, sem a jogalkalmazók nem veszik figyelembe. Ez olyan jogi döntésekhez, helyzetekhez vezet, amelyek döntően befolyásolják az egyének és ezáltal a családok életét azok véleményének, tapasztalatainak beépítése és elismerése nélkül.

A következőkben először olyan elméleteket tekintek át, melyek a fogyatékossgal élő személyek és a jog kapcsolatának megértésében segíthetnek. Leginkább Michel Foucault elméletét használom, kiegészítve Alan Hunt, Pierre Bourdieu és Julia Black munkáival. Ezután egy esettanulmányban mutatom meg ennek az elméleti megközelítésnek a gyakorlati elemzésben való alkalmazását. Az említett szerzők fogalmai alapján alakítom ki azt az elméleti keretet, amelynek sarokpontjait a mikrohatalom, a diskurzus, a dekonstrukció, az alávetett tudások és a jog képzik.

Mindezek előtt azonban indokolt a „*fogyatékossgal élő személyek*” mint elemzett csoport szűkítése, mivel minden fogyatékossgai típus sajátos jellemzőkkel rendelkezik, így nem célszerű általánosságokban beszélni róluk. Véleményem szerint a tanulmányban tárgyalt sajátos nehézségek és hatalmi dinamikák leginkább a pszichoszociális fogyatékossgal élőknél jelentkeznek, így ez a csoport áll ennek a kutatásnak a középpontjában. A kutatás első részében azt vizsgálom, hogyan működik a hatalom az egyének és csoportjaik között, miként alakulnak ki diskurzusok, melyek az alávetett tudások Foucault értelmezésében, különös tekintettel arra, milyen szerepet játszik ebben a keretben jog. Az így kapott elméleti háttérrel gyakorlati keretbe helyezem a kutatás végén közölt esettanulmányban, ami rávilágít a téma aktualitására.¹

¹ A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon OTKA kutatás (FK 132513) narratív életútinterjúinak nyomán készült.

II. Foucault hatalomelmélete és a fogyatékoság felügyelete

Foucault munkásságában a normalitás kikényszerítése a társadalom megadott értelmezési kereteinek való alávetettséget jelenti, ami különösen érinti a fogyatékosággal és ezen belül a pszichoszociális fogyatékosággal élőket. Az „egészséges” vagy „normális” állapot azonban nem objektív mérce, hanem társadalmi konstrukció, amit hatalmi erők és ezt a gyakorlatban megvalósító intézmények, például kórházak, bíróságok formálnak. Ebben a kontextusban azok, akik nem illeszkednek bele a meghatározott normákba, mint például a fogyatékosággal élők, kikerülnek a normalitás fogalmából. Ez a szemlélet könnyen összhangba hozható a fogyatékoságtudományban kialakult szociális modell elképzeléseivel, ami szintén a társadalomban és nem az egyénben látja a fogyatékoság okát és előidézőjét.²

A fogyatékosággal élők nem voltak a kezdetektől különálló, ismeretlen csoport. Sokkal inkább az elkülönített intézményekbe zárásukkal megteremtett távolság hozta létre azt a képet, ami alapján már nem ismert rájuk a társadalom, és aminek következtében elszigetelődtek. Ez az a folyamat, ami megvonta a normalitást, és így a társadalomba befogadhatók körének határait. Foucault szerint a Nagy Elzárás során a társadalom azokat az egyéneket, akik nem feleltek meg az adott kor normáinak – például a szegényeket és a bolondokat –, különböző fegyelmező mechanizmusok mentén intézményekbe zárta. Ahhoz azonban, hogy elszakadhasson egymástól a fogyatékosággal élők csoportja és többségi társadalom, meg kellett szünnie annak a felfogásnak, hogy a fogyatékosággal élők tapasztalatai ugyanolyan értékesek lennének, mint másokéi. A közfelfogás szerint ezektől a fogyatékoság tárgyilagosabb megvilágításba került, ami hozzájárult ahhoz, hogy az orvosi szakma tárgyává váljon, és a pszichiátria betörhetett ebbe a térbe. Azonban kiemelendő, hogy a „tárgyilagos megvilágítás” az érintettek teljes kirekesztésével a többségi társadalom felfogásában tárgyilagos, és ennek többségi érdekeit és megközelítéseit használja.³

Foucault *A bolondság történetében* arra a következtetésre jut, hogy ebben az esetben arra kell fókuszálni a kérdéseinket, hogyan jött létre az elszigetelt emberek (bolondok) tapasztalata, hogyan emelkedtek fel a többség és az elszigetelt kisebbség közé, és ez hogyan hatott az akkori társadalomra. Ahhoz pedig, hogy eljussunk ezekhez a válaszokhoz, az elszigetelt emberek, a fogyatékosággal élők tapasztalataiból kell kiindulnunk. Ehhez Foucault maga nyújt módszertani támpontot, hiszen kifejti, hogy a hatalmat a periférián kell vizsgálni és nem a középpontban.⁴

Ez összecseng a fogyatékoságtudományban sokszor kiemelt figyelmet élvező *empowerment* elvvel (“semmit rólunk nélkülünk”) és az individuumszociológia szemléletével. Utóbbi az egyén szempontjából vizsgálja a nagy társadalmi folyamatokat, kiemelve az egyének tapasztalatait, és azoknak a társadalomra gyakorolt hatásait.

² Könczei György – Hernádi Ilona 2011. 9–10.

³ Foucault, Michel 2004.

⁴ Foucault, Michel 2000. 322.

1. Mikrohatalom

Foucault – szemben a klasszikus hatalomelméletek szuverenitásra épülő rendszerével, ahol a nép átruházza hatalmát a hatalom birtokosára – a hatalomról nem homogén egységként, hanem folyamatosan mozgó, hálózatos struktúraként gondolkozik, ami a személyek között létezik (ezért is a mikrohatalom kifejezés). E szerint: „[...] a hatalom, hacsak nem valamilyen magaslati és távlati pontból nézzük, nem olyasvalami, ami azok között oszlik meg, akik rendelkeznek, illetve nem rendelkeznek vele, vagy akik explicite birtokolják, illetve elszenvedik. A hatalom inkább állandó mozgásban van, áramlik, körbe jár, csak láncolatokban funkcionál.”⁵

Ezzel a személyek közötti, dinamikus szemlélettel az egyes résztvevők közötti interakciókra helyezi a hangsúlyt, ahol a hatalom nem csupán politikai állapot, hanem az állandóan változó, hálózatos kapcsolatok rendszere. Ebben a modellben az erőviszonyok változása immanens része a hatalmi folyamatoknak, amiből következik, hogy az erőviszonyok billegése elkerülhetetlen.⁶

Foucault szerint a társadalom nem csupán büntet, hanem nevel és fegyelmez. A normalitásnak való megfelelés irányába ható nyomás és kényszer nemcsak jogi szankciókat jelent, hanem szociális ellenőrzést és nevelést is, amit az intézmények, mint például az iskola vagy a kórház közvetítenek, ezzel reprodukálva és megerősítve az uralkodó normalitás fogalmát. Tehát Foucault nemcsak a szabályrendszereket, például a jogszabályokat tekinti az egyéneket nevelő, ellenőrző tényezőnek, hanem a jog, a társadalmi intézmények, a nevelés, a hagyományos intézmények egyvelege végzi el ezeket a feladatokat. Ez a folyamat azonban nem csupán passzív elfogadást, hanem aktív részvételt jelent, ami az egyének önkontrolljában és normáknak való megfelelésében jelentkezik, ami révén már nem is az intézmények kontrollálnak, ellenőriznek, hanem maguk az intézményeket működtető személyek.⁷

Ez a hatalmi megközelítés az, amely a fogyatékossgal élő emberek hatalomhoz való viszonyát, annak való alávetettségét a legjobban leírja, hiszen életük során intézmények és az intézmények működtetői határozzák meg a hozzájuk való viszonyulás alapjait, sőt ez befolyásolja azt is, hogy a többségi társadalom hogyan gondol rájuk. Az ezekből a mikrohatalmi helyzetekből kialakuló, a csoportot le-, illetve körbeíró társadalmi diskurzus pedig jelentős hatással van az egyéni élet alakulására is.

2. A diskurzusok szerepe

Éppen ezért nem elhanyagolható a diskurzusok szerepe sem. A fogyatékossgal élő emberek csoportja, és kifejezetten a pszichoszociális fogyatékossgal élők az esetek jelentős részében ki vannak zárva a róluk szóló társadalmi diskurzusokból. Magát a fogyatékossgal kategóriáját a károsodásról való társadalmi diskurzus hozta létre a XVIII. században, amikor az

⁵ Uo.

⁶ Uo. 316.o.

⁷ Foucault, Michel 2000. 316.

orvostudomány figyelme a csoport felé fordult a megértés igényével, de még mindig a megkülönböztetés szemüvegén át, ami még ma is felfedezhető. A csoportosítás létrejöttének az oka tehát nem a csoporthoz és annak érdekeihez köthető, hanem az orvosi kategorizálást segítő jött létre, majd ez terjedt át más diszciplínákra, valamint a közbeszédre is. A medikalizált, orvosi, szakértői nézőpontok köré rendeződő szemlélet a mai napig uralkodó.⁸

Ilyen módon a mai napig intézményesített formában zárják ki a csoport hangját a róluk szóló diskurzusokból is, hiszen, amíg az orvosok beszélnek a nevükben, csak szűrten, cenzúrázva hallatszik a mondanivalójuk. Emellett az orvosokhoz áthelyezett fegyelmezéssel és ellenőrzéssel mint a hatalom eszközeivel az azt gyakorlók gondolati kereteket és diskurzusokat hoznak létre a csoporthoz tartozó és az azon kívül eső egyének tudatában: „[...] a diskurzusokat tartó egyéneknek bizonyos számú szabályt írnak elő, ekképp nem engedik meg mindenkinek a diskurzusok használatát. Ebben az esetben tehát a beszélő alanyok ritkítása kap nyomatékot. Senki sem hatolhat be a diskurzus rendszerébe, ha bizonyos követelményeknek eleget nem tesz, vagy már eleve nincs feljogosítva arra, hogy eleget tegyen.”⁹

Eszerint a hatalomnak nemcsak fizikai megnyilvánulásai vannak, hanem a gondolatok és a beszéd uralása is eszközei a társadalom irányításának. A diskurzusok formálják az emberek értelmezési kereteit, meghatározzák, hogyan gondolkodnak bizonyos témákról, és így befolyásolják a társadalmi viselkedést, ami hat a marginalizált csoportokkal szembeni attitűdökre.

A fogyatékossgal élők esetében a hatalomnak sajátos diskurzusa van, ami erőteljesen befolyásolja a fogyatékossgal élőkről való gondolkodást és az őket érintő stigmák körét. Ezeket az elnyomó tudáskonstrukciókat a velük szembeni tudatosság és az érintetti csoport szempontjainak felfedezése és becsatornázása tudja megbontani. Ezzel léphetne a társadalom egy inkluzívabb és támogatóbb működés felé.

Pierre Bourdieu ugyanezt a szimbolikus hatalom fogalmával, a „megnevezés erejével” magyarázza. A hatalomnak ez e típusa elismerést, presztízst jelent, ami az egyes csoportok tekintetében nem fejezhető ki gazdasági egységekkel, de a hatalmi harcok során jelentős erővel bír és befolyásolja az adott csoportról, például pszichoszociális fogyatékossgal élőkről alkotott képet. Mindezt úgy éri el, hogy elnevezi a társadalom számára ismeretlen jelenségeket és egy szótárat alkot, amit mindenki használhat.¹⁰

A vizsgált csoport esetében is ez történt: az orvosi megközelítés és szótár lett a mérvadó, így a fogyatékossgal élőkről, mint betegekről beszél a társadalom. Ennek megértéséhez, feltárásához mindenekelőtt érdemes feltérképezni magát a társadalmi világot, és körbeírni a megnevezés erejével rendelkezők pozícióját, mivel ezek szabják meg a cselekvés kezdeti terét. A feltérképezésben, a társadalomban jelenlévő viszonyrendszerek megajzolásában és hathatós stratégiák kidolgozásában hatékony segítséget nyújtanak a tudományos munkák és módszertanok, mint például a kvalitatív elemzés módszerei, amelyek többek között lehetőséget adnak az alanyok narratíváinak beemelésére a diskurzusba.

⁸ Foucault, Michel 1996. 139–167.

⁹ Foucault, Michel. 1991. 877.

¹⁰ Bourdieu, Pierre 2010. 171–173.

Kutatásomban is ezt az elvet követem, ezt szolgálja többek között az esettanulmány nál használt narratív életútinterjú is.

3. Dekonstrukció

Ugyanakkor nem elég pusztán megvizsgálni és elemezni a fennálló diskurzusokat, különösen, ha a kutató célja azt megvilágítani, hogyan lehetne azokat inkluzívabbá tenni. Ehhez szükség van a dekonstrukció fogalmára is. A dekonstrukció lényege, hogy a nyelv és a szövegek belső ellentmondásait és bizonytalanságait feltárjuk. A fogalomhoz leginkább Jacques Derrida neve köthető, aki szerint minden szöveg tartalmaz olyan elemeket, amelyek ellentmondanak a szöveg állítólagos egyértelmű jelentésének. A dekonstrukció az irodalmi szövegeken túl a kulturális és társadalmi struktúrák kritikai vizsgálatára is alkalmas, megkérdőjelezi a szövegek, így a jogi szövegek, olvasatok, a laikusok és az érintettek elbeszéléseinek stabil jelentését, és hangsúlyozza, hogy minden jelentés változó és sokrétű. A fogyatékosággal élők esetében felmerül, bár a fogyatékoság fogalmát gyakran merev kategóriaként kezelik, ezek instabilak és kulturálisan konstruáltak. A fogyatékosággal élők gyakran a társadalom perifériájára szorulnak, viszont a dekonstrukció hangsúlyozza, hogy a központ és a periféria kategóriái is megkérdőjelezhetők és újragondolhatóak. Ugyancsak hatékony kritikai eszköz a nyelv használatának megértésében, mivel az, ahogy a fogyatékoságról beszélünk, magában hordozza a hatalmi viszonyokat. Ennek kapcsán a dekonstrukció feltárja, hogyan befolyásolja a nyelv a fogyatékosággal élők helyzetét a róluk szóló diskurzusokkal, és hogyan lehet a nyelvet használni ezen hatalmi viszonyok megkérdőjelezésére és átalakítására. Összességében arra biztat, hogy egyes tartalmakat bontsunk a rétegeire és mérlegeljük azok érvényességét, tekintettel a folyamatosan változó – és befolyással bíró – kulturális és társadalmi körülményekre, ami leleplezi az egyes rétegek érvénytelenségét, és aminek során optimális esetben a tartalom újrafogalmazásánál beépíthető a fogyatékosággal élők narratívája is.¹¹

4. Az alávetett tudások – az uralkodó diskurzus megkérdőjelezésének egyik útja

A diskurzusok meghatározzák az uralkodó hatalmi dinamikákat, azonban a diskurzusok tekintetében Foucault arról is beszél *A hatalom mikrofizikájában*, hogyan indított hatékony támadást az uralkodó diskurzus ellen a lokalizált diskurzusok egy része, például az anti-pszichiátria diskurzusa. Ezek a diskurzusok eredetileg a pszichiátriai intézmények működésének korlátozását célozták meg, és azóta sem veszítették el jelentőségüket. Hazai képviselői például Gombos Gábor és Verdes Tamás, de említhető itt Ronald David Laing vagy Thomas Szasz is.

Az ilyen lokalizált diskurzusok, mint például az anti-pszichiátria diskurzusa, jelentős mértékben felkavarták a meglévő gondolati sémákat, kritikát fogalmazva meg az emberi testről alkotott képünkkel és mindennapi gesztusainkkal szemben. Ezek az átfogó kritikák az

¹¹ Derrida, Jacques 2016. 3–67.

egymásnak ütköző, morzsolódó és alakuló gondolatokból formálódnak. E diskurzusok elemzése során elengedhetetlen felismerni azokat a hatékony terminusokat, amelyek képesek eredményesen kritizálni és szabályozni a fennálló rendszereket. Erre példa lehet a pszichiátriai betegek kezelésében az, hogy a hagyományos, paternalista megközelítés helyett közösségi alapú, támogatott lakhatási programot vezetnek be, ahol a páciensek aktívan részt vesznek saját lakhatásuk és mindennapi életük szervezésében. Ez az „empowerment” elvén alapuló megközelítés elkerüli az elnyomó hatalmi struktúrákat, és lehetővé teszi a támogatott lakhatásban élők számára, hogy önállóbb, autonómabb életet éljenek.¹²

Ezek a lokális diskurzusok tehát az átfogó elméletek kritikái, a pszichiátriai intézmények működését kritizálják azzal a szándékkal, hogy gátat szabjanak annak. Ezek nem a tudatlanság és közvetlen tudás elsőbbségét hangsúlyozzák: „[...] hanem a tudások fellázadásáról [szólnak], nem annyira egy tudomány tartalma, módszerei és fogalma ellen, sokkal inkább azok ellen a központosító hatalomeffektusok ellen, amelyek hozzákapcsolódnak a miénkhez hasonló társadalmon belül megszervezett tudományos diskurzus intézményéhez.”¹³

A kritika lokális karaktere az autonóm, nem központosított elméletgyártás megjelenését jelzi, és egységesség nélkül is érvényes. Foucault szerint a kritika újra a tudást kezdte el középpontba helyezni a korábbi élet-, ill. tapasztalatközpontú szemlélet után, amit az alávetett tudások lázadásának nevez. Alávetett tudás Foucault-nál olyan „[...] történelmi tartalmak megjelenése, amelyek lehetővé tették a hatékony kritikát (...), és egy egész sor nem konceptuális tudást, amit éppen emiatt, mint nem kellőképpen kidolgozott, naiv tudást, a hierarchiában alsóbbrendű, tehát a megkövetelt ismeret és tudományosság színvonala alatt maradó tudást diszkvalifikáltak.”¹⁴

Az alávetett tudások tehát lokális tapasztalatok alapján képesek új diskurzusokat kialakítani, amelyek az uralkodó diskurzussal tudnak konkurálni, vagy éppen azt finomítani. Ehhez viszont szükség van arra, hogy az alávetett tudások rendszerezve jelenjenek meg és koherens, kritikai szemléletként legyenek értelmezhetőek. A fogyatékossgal élő emberek esetén éppen ezért hatékony módszer az életútinterjúk felvétele és elemzése, hiszen olyan tudásokat tartalmaznak, amelyeket a kritikai eszközként lehet felhasználni.

5. A jog szerepe

Foucault a korábban felvázolt mikrohatalmi struktúrában a jogról inkább példálózó jelleggel tesz említést. Ezt csak egy faktornak tartja a fegyvelmező rendszerben. Ahogy a társadalmi csoportoknak, a jognak sem tulajdonít különösebb szerepet: ez egyike az életmű kidolgozatlanabb és megkérdőjelezhető részeinek: „Amikor a jogról beszélek, akkor nem

¹² Lásd sz Európai Szakértői Csoport útmutatója: <https://www.socialserviceworkforce.org/system/files/resource/files/Checklist-to-Ensure-EU-Funded-Measures-Contribute-to-Independent-Living.pdf>, letöltés ideje: 2024.05.27.

¹³ Foucault, Michel 2000. 311. (A szerző kiegészítése.)

¹⁴ Uo. 310. o.

*csupán a törvényekre gondolok, hanem az apparátust, az intézményeket, a szabályokat és a törvénycikkeket magában foglaló együttesre.*¹⁵

Mikor a jog és hatalom kapcsolatát elemzi, kitér arra, hogy a hatalom gyakorlása represszív: az egyének, az osztályok és az ösztönök ellen irányul. Kritikusan vizsgálja a szuverenitás fogalmát és annak kapcsolatát a jogi rendszerrel, és kiemeli, hogy a hatalmat nem csupán a középpontban, hanem a peremvidékeken is lehet elemezni, és az elnyomás és hatalom elemzésekor nem a szuverenitás, hanem az autonóm, apró hatalmi technológiák a fontosak. Foucault szerint „[...] olyan új jogrend irányában kell mozogni, amelyben nem lenne helye a fegyelmezésnek, de amely ugyanakkor túllépne a szuverenitás elvén is”.¹⁶

Ebben az új rendszerben a hatalom nem csupán a jogon, hanem a fegyelmezési technikákon keresztül is kifejti hatását. Foucault hangsúlyozza a normalizációs társadalom globális működését, felveti a jog és hatalom viszonyának kérdését, de nem ad egyértelmű támpontokat.¹⁷

Ennél pontosabb elméleti kapaszkodót találunk Julia Blacknél, aki a hatalom decentralizált koncepciója kapcsán beszél erről. A fő kérdése, mit jelent a decentralizált koncepció elfogadása a jog (*law*) és a szabályozás (*regulation*) közötti kapcsolat megértése szempontjából. Ebben az értelemben az angolszász jogrendszerben a jog nagyobb, összefoglaló fogalomként jelenik meg, például a törvények és bírói jogalkotás nyomán, míg a szabályozás az ennek végrehajtására hozott rendeleti szabályozás. Black szerint a legáltalánosabb értelemben vett jog és szabályozás egyszerűen csak új leírásai egymásnak. A szabályozásnak a társadalmi problémákra való reagálás és az új interakciós minták kialakítása a célja. A decentralizált koncepció lehetővé teszi számunkra, hogy új helyeken azonosítsuk a szabályozást, megkönnyítsük a politikai gondolkodást és megértsük a gyenge kormányzattal rendelkező társadalmakban a szabályozás jellegét, hibáinak mibenlétét.

A szabályozás (*regulation*) olyan tevékenység, amely túlterjeszkedik az államon, így e felfogás alapján a szabályozás az állam, a jog és a társadalom közötti kapcsolat különböző formáit öleli fel. Így lehetővé teszi az állami és nem állami szereplők közötti összetett kapcsolatokat magában foglaló szabályozási megállapodások azonosítását, létrehozását és elemzését, és lehetővé teszi, hogy mindkettőjüket szabályozóként és szabályozottként is azonosítani lehessen.¹⁸

Black szerint a jog és a szabályozás jelen van a társadalom olyan szeleteiben is, ami nem kötődik szorosan az állami hatalomgyakorlás apparátusához. Ennek felismeréséhez magunkévá kell tenni a decentralizált szemléletet, aminek révén jobban megérthetjük a szabályozást a folyton változó társadalmi környezetben. A jogi pluralisták egyetértenek abban, hogy a jog nem kizárólagosan származik az államtól, ahogyan ezt a decentralizált koncepció is sugallja. A jog lehet az egyik eszköz, amit a szabályozási célra használnak, de a szabályozás nyilvánvalóan több, mint a jog, ha a jog az államtól származik, a szabályozás viszont decentralizált. A szabályozás lehet a jog egy fajtája, az eszközorientált része, ami konkrét célok elérésére szolgál, viszont lehet kevesebb is, mint a jog, mivel csak a jog egyik funkcióját látja el. Nem elsősorban

¹⁵ Foucault, Michel 2000. 321.

¹⁶ Uo. 330.o.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Black, Julia 2002/27. 21. (a szerző fordítása)

vitarendezést, hanem a várakozások stabilizálását és az alkalmazkodást, elosztást teszi lehetővé.¹⁹

Foucault jogról vallott nézeteinek egyik legnagyobb kritikusa, Alan Hunt arra hívja fel a figyelmet, hogy Foucault téved a joggal kapcsolatban. Szerinte Foucault félreérti a jog modern társadalomban elfoglalt helyét, mivel kizárja a jogot a modernitásból. A jogot a premodern korszakban a hatalom elsődleges formájának tekintették, de a modernitásban átvette a helyét a fegyelmezés és a kormányzás. Foucault ezért úgy gondolja, hogy bár a jog még mindig létezik a szuverenitás formájában, már nem ez a hatalom elsődleges formája a modern társadalomban. A fegyelmezés az egyénekre és viselkedésekre összpontosít, míg a kormányzás társadalmi szinten működik, és a hatalmat a kormányzás különböző intézményein (jogalkotás, kormány, helyi önkormányzatok) keresztül gyakorolja. Hunt úgy véli, hogy a jogot és a fegyelmezést, mint a hatalom formáit egymást kiegészítve kell értelmeznünk, és hangsúlyozza, hogy a szabályozás mindenütt jelen van a modern korban. Hunt szerint a jog modernitásban elfoglalt helyének megfelelőbb megértése érdekében meg kell ismernünk a jogot, hogy megértsük a modern társadalomban betöltött szerepét, amit a *"jog visszanyerésének"* nevez. Ebben a gondolati körben a jog visszanyerése segíthet abban, hogy teljesebb képet alkossunk a jog, a fegyelmezés és a kormányzás kölcsönhatásáról és szerepéről a modern társadalomban, és árnyalja Foucault nézeteit a jogról és a hatalomról.²⁰

A fogyatékosággal élő emberek joghoz való viszonyának vizsgálatakor figyelembe kell venni tehát azt is, hogy e személyek gyakran nem komplex rendszerként, hanem partikuláris szabályokként, szabályozási töredékeként találkoznak a joggal. Fontos megérteni, hogy habár a jogrendszer értelmezői, használói, alkalmazói mindig nagy koherens egységnek látják azt, a periférián lévő csoportoknak nagyon más a megélése ezzel kapcsolatban, annak ellenére is, hogy az életükben nagyon nagy a jog jelentősége. Éppen ezért az életútinterjúk elemzése közben különös figyelmet kell ennek szentelni és a fent röviden kifejtett fogalmak által meghatározott keretben kell értelmezni.

III. Esettanulmány

Az esettanulmány alapjául szolgáló narratív életútinterjú *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon c.* OTKA kutatás (FK 132513) keretében készült. A jelen tanulmányban ennek alapján azt vizsgálom, hogy a gyakorlatban hogyan kerülnek kapcsolatba fogyatékosággal élők és a családjaik a joggal, és a jog hogyan működik, milyen szerepet vesz fel ebben a relációban.

Dávid a hetvenes évek közepén született Nyíregyházán, első gyerekként. Szülei az egyetemen ismerkedtek meg és hamar összeházasodtak. Dávid után nem sokkal született egy lányuk is. Középiskolában kezdődtek Dávid tanulási problémái, majd mentális betegsége jelei is megjelentek. Ez után nem sokkal édesanyja külföldre költözött. Dávid nem fejezte be időben a középiskolát, pszichiátriai kezelésre szorult, és skizoaffektív zavart diagnosztizáltak nála.

¹⁹ Black, Julia 2002.

²⁰ Hunt, Alan 1992. 1-38.

Apja lett a gondnoka. Végül levelezőn fejezte be a középiskolát, több egyetemi szakot is megkezdett, de nem fejezte be őket. Számítástechnikai területen szerzett képesítést, többek között egy mentális betegeknek segítő alapítványnál dolgozott, majd a helyi rádiónál. 2019 óta egy megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató cégnél dolgozik félállásban. Húga külföldön él, anyja visszaköltözött Magyarországra a nyugdíjas éveire. Dávid apjával él, munkája mellett közösség szervezéssel foglalkozik, és diszkót szeretne nyitni.

Dáviddal kamaszkorában kezdődtek a viselkedési zavarok, először a kilencvenes évek végén került be a pszichiátriára, ami után több orvossal konzultálva kiderült, hogy skizoaffektív zavara van. Az interjú során nehezen kezd bele azokba témákba, amelyek kényelmetlenül érintik, mint a gondnokság alá helyezése vagy a pszichiátriai kezelés. Ezek elől többször kitér, megszólítja az interjúkészítőt, elkezd beszélni az élete más szereplőiről – jellemzően az édesapjáról –, vagy a véleményét, témáról szerzett tudását osztja meg. Ha bele is kezd a kezelésének vagy gondnoksági eljárásának a történetébe, akkor gyorsan kilép belőle és csak többszöri nekifutás után mondja végig: *„tulajdonképpen legelőször úgy is volt, hogy sulis, meg munka, ilyesmi volt fiatalságom, és akkor utána egyszer olyan volt, hogy otthon voltam, és ööö nem értettem, hogy mi van körülöttem, gyakorlatilag ilyen tárgyatlan voltam.”*

Ez az időszak zavaros Dávid számára, információhiány, bizonytalanság jellemzi az elmondásait. Gyorsan ugrál a helyek és képek között, nehezen követhető a történelmesélése. Általánosságban jellemző a beszédére és itt is megjelenik, hogy az életének fontosabb történéseit, amelyek traumatikusak számára, hallucinációhoz hasonlítható képben meséli el, aminek a helye és ideje nem állapítható meg. Éppen ezért a biográfiájában, a megélt élet eseményeinek láncolatában is több lyuk tátong, amit az apja interjújából tudunk kitölteni. Mintha ezzel is távolítani akarná azt, amiről éppen beszél, mintha ezzel is próbálná megkímélni magát attól, hogy akár gondolatban vissza kelljen térnie az élete ezen pontjaira.

A diagnózis után a mai napig változó Dávidnál, mikor mennyire van betegségbelátása. Amikor éppen stabil az állapota, jól vannak beállítva a gyógyszerei, akkor úgy érzékeli, hogy jól van, tehát nincs szüksége a sokszor tompító hatással járó szerekre. Ha abbahagyja a szedésüket könnyen kibillenhet az állapota, aminek rá, és a környezetére is ijesztő hatásai lehetnek, azonban fontos kiemelni, hogy ezt nem tudja megoldani a gondnokság és más kényszerítő jogintézmény sem, ez csak reaktív, nem megelőző eszköz.

„Elkezdtem sétálni a környéken, és csak sétáltam, és így néztem szét, néztem az épületeket, néztem az embereket, hogy mi folyik itt, hogy mi ez az egész (...). Elvettem egy cigarettát (...). Mivel lassan mentem el a cigarettára, néztem egy embert, erre ő nincs tüze. Hát mondom, van. Hát akkor mi van? És teljesen így összezavartam. És hazamentem, és csak feküdtem az ágyban. Nem tudtam aludni. És akkor mondta apa, hogy feküdjek be a nagyszobába, ahogy jött a lakás közepén az ágy, és ott feküdjek akkor. És akkor azt mondom, hogy nem tudom, egy idő után nézte, hogy miért nem reagálok semmire, és akkor menjünk el a körzeti orvoshoz.”

Dávid beszámolója szaggatott és kaotikus, története lázálomszerű, beszéd közben apró részletekbe bocsátkozik, nehezen jut el a lényegi mondandóhoz. Például, a cigarettával kapcsolatos jelenet teljesen összezavarja, és ebből az állapotból nem tud kilépni. Az elbeszélés hipnózisra vagy hallucinációs állapotra emlékeztet, így nem tudunk meg részleteket a “rendes

életéről”, valós történeésekről, csak töredezett emlékeket és tapasztalatokat. Ez jól példázza az egész interjú során tapasztaltakat.

Egy ilyen alkalommal Dávid olyan állapotban volt, hogy orvost és végül mentőt hívott hozzá az apja. A kórházba kerülésének folyamányaként a főorvos javasolta a gondnokság alá helyezését, amit a gyámhivatal indított meg. Dávid, amikor a gondnoksággal kapcsolatos élményeiről kérdezik, elzárkózik, elsősre nem akar válaszolni. Majd arról beszél, hogy úgy éli meg a gondnokságot, mint állandó fenyegetést és szorító keretet, amiből, ha kicsit kilóg, könnyen hónapokra a zárt osztályon találhatja magát. A gondnokságról alkotott véleményére először csak annyit mond röviden, hogy katasztrófa.

„Annyit tudok mondani, egy két-három mondatban, ami olyan, hogy beveszed a gyógyszered, nem iszol, cigi csak kint van és ha bármi probléma van, gyanús vagy, nem stimmel valami vagy nem úgy van valami a szabályok szerint, akkor már attól ott a kezébe a telefon, hogy a tettek mezejére lépjen.”

Dávid elmondásaiból kitűnik, hogy az eljárás megindulása homályos, nem világos, hogy az apa indította-e meg, majd elállt és ekkor lépett be a gyámhatóság, vagy kezdettől hatósági ügy volt. Egyedül az egyértelmű, milyen mélyen felkavaró volt ez a folyamat Dávid számára, aki visszatekintve is értetlenül áll az eseményekkel szemben. Kiemeli többször, hogy nem segített a gondnokság alá helyezés, csak fenyegető és folytonos akadályozó tényező lett, ami megkeseríti az életüket, különösen úgy, hogy az édesapja lett a gondnoka. Ez a hivatalos szerep a személyes, apa-fia kapcsolatban folytonos súrlódásokat okoz, ütközik a családi és a gondok–gondokolt szerep.

Dávid viszonya az apjával rendkívül összetett és érzelmileg terhelt, melyben a szeretet mellett feszültség is jelen van. Gyakran gyorsan vált az érzelmek között: az egyik pillanatban elcsukló hangon beszél, a következőben már nevet. Ez arra utalhat, hogy nem szívesen helyezkedik sebezhető pozícióba, nem szereti, ha a kapcsolatuk gyengének, ambivalensnek tűnik. Nehézséget jelent számára a saját érzelmeiről és tapasztalatairól való beszéd, gyakran inkább más személyekre, például az apjára helyezi a hangsúlyt. Előfordul, hogy olyan történeteket mesél el, amelyekben valószínűleg nem ő, hanem az apja vagy más ismerőse vett részt, de érdekesnek találja őket.

Az anyjával való viszonyról kevés derül ki az elmondásaiból. Tudjuk, hogy középiskolás korában költözött el, akkor, amikor Dávid élete egyébként is a feje tetejére állt az iskolában tapasztalt nehézségek és a mentális betegség felbukkanása, erősödése miatt. Ez után pár látogatáson és a telefonos kapcsolattartáson kívül legalább harminc évig nem volt az életének része, ami talán meg is magyarázza, miért maradt ki az interjúban elhangzottakból is. Kevésszer is említi, és az interjú vége felé jön csak fel a személye, ami jól szemlélteti, hogy Dávid életébe is később kapcsolódott vissza. Amikor megemlíti az anyját, akkor is kettős színben tűnik fel.

„És akkor anyám mondta mindig, hogy hát jó, jó, de van ettől kis súlyosabb, és nem vagy még az skizofrén, meg ilyenek. De aztán mondom, na tessék, anya, itt van, itt van. Mondom, skizofrén is vagyok. Már boldog vagy? Mondom, nincs. Akkor meg ő fehéredett el, hogy már megszólalni sem mert ő már.”

Sztoriként meséli el, gúnyos fennhanggal, próbálja elütni a helyzet életét. Egyszerre jelenik meg ez egyetlen esetként, de a “mindig” használata jelzi, hogy nem egyszeri alkalomról van szó, és bármennyire próbálja elvenni az életét, bántja az eset. Az, ahogy beszél, és hogy a tárgyilagosabb, keményebb „anya” megszólítást használja, távolságot jelez köztük. Úgy tűnik, mintha addig, amíg nincs baj, az anyja nem hinné el, hogy a problémái és a nehézségei igaziak. De ugyanígy lehet, hogy szülőként próbálja önmagában menteni a helyzetet, és nem akarja belátni, hogy az ő fiával valami komolyabb probléma van. Azzal, hogy ilyen módon veti oda ezt az információt az anyjának, kicsit olyan is, mintha éreztetni szeretné vele azt a fájdalmat, ami őt érte, többek között az anyja részéről is. Mintha el akarná érni, hogy most ne ő fehéredjen el, ne csak őt szorítsa a diagnózissal járó valósága. Feltehetjük azt is, hogy az anyja külföldre költözésének előidézésével önmagát vádolhatja, de érezhet egyszerre hatalmat amiatt, hogy befolyással van az anyjára, ami visszaköszönhet ebben az interakcióban, és szélesebben vett konfliktusban.

Dávid az interjú felvételekor azon van leginkább felháborodva, hogy bár sikerült elérni, hogy ismét szavazhasson és visszakapja a jogosítványát, ettől függetlenül 70 százalékos egészségkárosodást állapítottak meg nála, ami sérti, hiszen nem érzi magát sérült személynek. Ezen felül továbbra is az apja a gondnoka, ami bebetonozza azt, hogy továbbra sem teljesen önálló. Ezt kiegyensúlyozandó, az önálló döntéseinek korlátozottsága után izgatottan sorolja azokat a pontokat az életében, amelyekre kifejezetten büszke: *„távmunkám Miskolcon van, de azt is én magamnak szereztem, tehát én az utolsó ajtót is megkerestem, irodából-irodába, mármár szinte sírva, könyörögve, hogy meglegyen egy ilyen állásom.”*

Nagyon hangsúlyos, hogy csakis magának köszönheti a munkalehetőséget. Ebben nagyon erős pozitív visszajelzés van arra, hogy el tud érni ilyen változást, de kihallatszik a kilátástalanság is, hogy könyörögnie kell a lehetőségért. A kettős érzelmi töltetben azonban mégis az öröm és büszkeség dominál, amikor a jelenlegi munkájáról beszél. A magabiztosságát erősítő sikerek között beszél arról, hogy önállóan intézi ügyeit, talált munkát, elintézte, hogy megtarthassa a jogosítványát, fizeti az elektronikus eszközei részleteit, takarít, rendben tartja a környezetét, nincs rászorulva a folyamatos felügyeletre vagy segítségre.

Amikor az életéről beszél, sokszor kalandozik el a történeteiben mások felé, beszél családtagjairól vagy ismerőseiről. Ezekből a kitérőkből egyértelműen kiderül, hogy társasági ember, leginkább akkor villanyozódik fel, amikor a közösségi élményeiről beszél. A legnagyobb álma az is, hogy egy diszkót nyisson, ahol minél több eseményt szervezhet. Ebből is kitűnik, hogy erős az önállósodási igénye.

Dávid egyik legnagyobb élménye az volt, amikor a munkatársaival elutaztak a Balatonhoz. Abból, ahogy mesél erről, érződik, hogy ezekben a társas helyzetekben van igazán az elemében, lelkesen mesél, és mutat képeket az interjú készítőjének. Szimbolikusként is felfoghatjuk, hogy az interjú legvégén, ahogy a telefonját nézegeti a balatoni emlékeket felidézve, az utolsó, amit mutat egy hangfelvétel, amikor a Szózatot szavalja átéléssel.

IV. Következtetések

A fogyatékossgal élők joghátrányai, különösen a jogrendszer és jogszabályok terén, jelentős problémát jelentenek annak ellenére, hogy társadalmi elfogadottságuk magas.²¹ A jelen tanulmány célja, hogy feltárja ennek lehetséges okait, és megalapozza az ehhez szükséges módszertani és elméleti kereteket.

A fogyatékossgáról szóló diskurzusok gyakran meghaladott megközelítésekre épülnek, melyek szerint a fogyatékossgal élökhöz valami gonosz erőt vagy súlyos és ragályos betegséget kell társítani. Foucault gondolatai alapján, bár a jogi keretekről kevés szó esik, megvilágítható, hogyan alakult ki a fogyatékossgal élők helyzetét ma is meghatározó társadalmi és jogi diskurzus. Az esettanulmányból is kitűnik, hogy Dávid hangja nem hallgattatik meg, azt felülírja a medikalizált szemlélet. Az interjúban végig követhető a szakértői bizonyítás, a normalitás és a jog szerepe mint neuralgikus, Dávid életére erőteljesen ható pontok, amelyek visszatükrözik az elméleti kérdések kapcsán tárgyaltakat. Ahhoz, hogy ezeken változtatni tudjunk, a társadalmi diskurzusnak is változnia kell, különösen a jogalkotásban és a hatósági munkában részt vevő személyek edukációja révén.

Bár a probléma érzékelhető és tudományosan szélesebb körökben ismert²², mégsem elégségesen feltárt és megalapozott. Éppen ezért mélyinterjúkkal és esettanulmányokkal kívánom feltárni a fogyatékossgal élők és családjaik tapasztalatait. Dávid története jól példázza, hogy nem a jog tudja kezelni azt, ha valaki rövid időszakokra olyan állapotba kerül, amikor nem teljesen beszámítható, ugyanakkor mindennapi életében képes működni. Dávid életének kettétöréséhez olyan kórházi benntartózkodás kellett, ahol az orvos a gondnokság alá helyezésben látta a megoldást. Ez az orvosszakmai és egyben jogi döntés az érintettek számára megállíthatatlan folyamatot indított el, aminek a laikusok nyilatkozatai semmiképp sem szabhattak gátat. Egyértelműen kirajzolódik ebből, hogy a bíróság elsősorban a szakértői véleményre támaszkodik az ítéleteinek meghozatalakor, annak ellenére, hogy a bizonyítékokat, a tanúmeghallgatásokat és az érintett nyilatkozatait is figyelembe kellene vennie, nem is beszélve a cselekvőképesség csökkenésével nem járó támogatott döntéshozatal elrendelésének lehetőségéről. Egy friss empirikus kutatás is rámutatott a szakértői vélemények dominanciájára a gondnoksági perekben.²³ És bár Foucault a sok közül egy eszköznek tekinti a jogot, de ő is leírja, hogy ilyen módon újratermeli és bebetonozza a korlátozó gyakorlatokat és a fogyatékossgal élők társadalmi életből, terekből való kiszorítását, a róluk szóló diskurzusokból való kizárásukat.²⁴

Az esettanulmányok és mélyinterjúk feltárják, hogyan viszonyul a jogrendszer a fogyatékossgal élökhöz, valamint, hogy a fogyatékossgal élők mindezeket hogyan élik meg, és miért jelent ez problémát a mai magyar jogrendszer számára. Eddigi kutatásom előzetes eredményei arra engednek következtetni, hogy a jelenlegi társadalmi és jogi diskurzus dekonstruálására van szükség, különösen a felsőoktatás és a jogalkotó elit bevonásával. Ehhez

²¹ Bernát Anikó – Petri Gábor – Vajda Dorina – Kozma Ágnes 2022. 496.

²² Fiala-Butora János 2019.

²³ Kiss Valéria et al. 2021.

²⁴ Foucault, Michel 1991.

szükséges egy, az alávetett tudásokból összeálló kritikai szemlélet megteremtése, amelynek a fenti tanulmányban foglaltam össze az elméleti és módszertani kereteit.

A kutatási koncepció kidolgozásával célom, hogy megalapozzam a fogyatékossgal élő személyek szempontjainak beépítését a rájuk vonatkozó jogalkotási folyamatokba. Az így kialakított érzékenyebb és alulról felfelé építkező (*bottom-up*) megközelítés lehetővé tenné a jobb minőségű jogszabályok megszületését, a jobb minőségű hatósági és más jogalkalmazási munkát. A kutatás hosszú távú célja, hogy akár helyi szinten is alkalmazható jogi megoldások alapjait teremtsen meg.

A fogyatékossgal élők joghátrányainak felszámolása érdekében szükség van a társadalmi és jogi diskurzus újragondolására és módszertanilag megalapozott kutatásokra. A tanulmány célja, hogy felvázolja ennek elméleti és empirikus alapjait, hozzájárulva ezzel egy igazságosabb jogi környezet megteremtéséhez.

Felhasznált irodalom

Black, Julia: Critical Reflection on Regulation. *Australian Journal of Legal Philosophy*. 2002/27.

Bourdieu, Pierre, *A társadalmi tér és a csoportok keletkezése*, In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó: Társadalmi rétegződés olvasókönyv. TÁMOP 2010-2011, Budapest, ELTE, 2010. 171–173.

https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/7378/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2024.03.15.)

Derrida, Jacques: Force of law: The “mystical foundation of authority”. Deconstruction and the Possibility of Justice. Routledge, 2016. 3–67. o. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315539744>

Fiala-Butora János: *Gondnoksági reform a gyakorlatban – a 2013-ban elfogadott Polgári törvénykönyv hatása a gondnoksági rendszer működésére*. Fogyatékossg és társadalom. 2019/2. 9–21. DOI: <https://doi.org/10.31287/FT.hu.2019.2.1>

Foucault, Michel: A bolondság története. In: A bolondság története. 2004.

Foucault, Michel: A diskurzus rendje. *HOLMI*. 1991/7. 868–890.

Foucault, Michel: A hatalom mikrofizikája. In: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk, 2000.

Foucault, Michel: Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom. In: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 1996. Atlantisz Könyvkiadó, 139–167.

Hunt, Alan: *Foucault's Expulsion of Law: Toward a Retrieval*. *Law & Social Inquiry*. 1992/1. 1–38. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1992.tb00927.x>

Könczei György – Hernédi Ilona: *A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai*. In Nagy Zita Éva (szerk.): *Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2011. 9–10.

EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN DISABILITY AND LAW

This study establishes a critical framework to deconstruct the legal discourse on the relationship between persons with disabilities and the law. It argues that persons with disabilities are excluded from this discourse, leading to legal decisions that profoundly impact their lives. The study draws on Michel Foucault's theories, supplemented by the works of Alan Hunt, Pierre Bourdieu, and Julia Black, focusing on psychosocial disabilities. It examines the operation of power, the formation of discourses, and the role of subjugated knowledge within the legal context. A case study from the "Restricting the Legal Capacity of Adults in Hungary" project illustrates these concepts. The research highlights the exclusion and marginalization of persons with disabilities through institutional mechanisms and societal norms. It emphasizes the need for a bottom-up approach to legal processes, integrating the perspectives of persons with disabilities. The goal is to create a more inclusive and effective legal system that reflects better their experiences and needs.